ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՋՈԿԱՏՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ*

Արմինե Եփրիկյան

Բանալի բառեր՝ *Առաջին աշխարհամարտ, Կովկասյան ռազմաճակատ, հայկական կամավորական ջոկատներ, մարտական գործողություններ, սպա, զինվոր, զինուժ, դասեր:*

Առաջին աշխարհամարտը մեծ հեղաբեկումներ մտցրեց հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում: Ռուսաստանի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալած գործողությունների ակտիվ մասնակիցը դարձավ հայ կամավորական զինուժը, ինչը որոշակի առումով մի կողմից՝ իր մեջ կամավորության պահ ուներ, իսկ մյուս կողմից՝ իրավիճակից բխող պարտադրվածություն:

Առաջին աշխարհամարտում՝ Կովկասյան ճակատում, հայկական կամավորական ջոկատները, մարտնչելով տարբեր վայրերում, իրենց ավանդը ներդնելով ռուսական զորքի տարած հաղթանակների գործում՝ շահագրգիռ մասնակցություն ցուցաբերեցին Արևմտահայաստանի՝ թուրքերից ազատագրման գործում, ինչը պատմաքաղաքական առումով այլընտրանք չուներ: Պատմագիտական ժառանգության, առանձին ուսումնասիրությունների քննությունը ակնհայտորեն փաստում է, որ Առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողություններին հայկական կամավորական զինուժի մասնակցությունը արժևորման տեսանկյունից ունի արդիական հնչեղություն: Հայ քաղաքական ուժերի շահագրգիռ մասնակցությունը կամավորական զինուժի կազմակերպմանը թելադրված էր իրավիճակով, որում իր քաղաքական լուծումներն ունեցան նաև ցարական իշխանությունները, որոնք հայերին երաշխիքներ տվեցին ապագա հայկական ինքնավարության ստեղծման առումով:

Առաջին աշխարհամարտում հայ կամավորների զինյալ զորաջոկատների ակտիվ ներգրավումը գրեթե բոլոր կարևոր ռազմական գործողություններին այնքան ակնառու էր, որ դրան անդրադարձել են ինչպես հայ քաղաքական-կուսակցական ուժերը և մտավորական խավը, այնպես էլ ռուսական բարձրագույն հրամանատարությունը, որում և դրվատանք կա, և ինչ-որ տեղ էլ կան թերագնահատման տարրեր: Այսպես՝ գեներալ Կալիտինը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված իր հեռագրում խոսելով 3-րդ կամավորական ջոկատի մասին, գրում է. «3-րդ ջոկատը հատկապես առանձնացավ նոյեմբերի 19-ին, երբ թուրքերը սկսեցին Սարիղամիշի ճակատամարտը, Ալաշկերտ գյուղի շրջակայքում ջոկատը ստիպված էր դիմադրելու թշնամու հարձակմանը: Այդ լարված բախման ընթացքում, կամավորականներն ունեցան 30 սպանված և 40 վիրավոր, սակայն չգիջեցին իրենց դիրքերը, մինչև որ օգնության հասան պահեստային զորքերը: Հակառակորդը խայտառակ կերպով ջախջախված էր: Ես մեծ դժվարությամբ և ցավով եմ բաժանվում ջոկատի հրամանատարի և իր կամավորականների հետ: Միաժամանակ ուրախ եմ, որ կարող եմ ողջ բանակի անունից շնորհակալություն հայտնել բոլոր կամավորականներին իրենց ինքնուրաց վարքի համար»[1]:

Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի բարձրագույն հրամանատարական կազմում ընդգրկված հայազգի գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, ևս անդրադառնալով կա-

---

* Հոդվածն ընդունվել է 22.10.19:
Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ. Վ. Վիրաբյանը: 05. 11. 19:
Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ թեմատիկ հայտի (18T-6A068 «Հայկական զինուժը 1914-1918թթ.» շրջանակներում):

մավորական զինուժի գործողություններին, 1916 թ. օգոստոսի 17-ին գրում է 3-րդ կամավորական ջոկատի հրամանատարին, ով աչքի ընկավ Բիթլիսի համար մղված մարտերում. «Բազմիցս վտանգելով ձեր կյանքը՝ դուք ցուցաբերեցիք խիզախություն և անձնական օրինակով ազդեցություն ունեցաք ձեր իսկ ենթակաների վրա: Բոլոր իրավիճակներում դուք կիրառեցիք ձեր եռանդը, ունակությունները, ջանքերը և ասպետական վերաբերմունքը գործի նկատմամբ հանուն հայրենասիրական ձեր զգացմունքի՝ զերծ մնալով անձնական հետաքրքրությունից…»[2]:

Հայկական զինուժի մասնակցությունը Կովկասյան ճակատում տեղի ունեցած մարտերին չվրիպեց հայ քաղաքական դեմքերի ուշադրությունից, որոնք բազմիցս անդրադարձներ ունեցան այդ խնդրին: Ս. Վրացյանը իր հուշերում գրում է. «Գործող բանակի ռուս հրամանատարները գովեստով են խոսում նրանց մասին, գնահատում ու մեկ-մեկի ձեռքից խլում հայ գնդերը»[3]:

Կովկասյան ճակատի լավագույն զորահրամանատարներից մեկը՝ Ֆ. Չեռնոբուզովը, առանձնացնելով մեծ հայդուկի՝ Անդրանիկի դերակատարումը թուրքական զորքերի հետ ռազմական առճակատումներին, ևս սկզբունքայնորեն և անաչառորեն կարևորում է վերջինիս հերոսական եռանդը ռազմական բախումներին. «Ես միշտ տեսել եմ Անդրանիկի մեջ եռանդուն հայրենասերի, Հայաստանի ազատության համար մարտիկի, ով անչափ սիրում է իր հայրենիքը: Ճանաչելով հայկական ջոկատների լիարժեք ինքնավարությունը՝ ես, իհարկե, երբեք չեմ միջամտել նրանց ներքին գործերին: Կարող եմ, այնուամենայնիվ, փաստել Անդրանիկի հոգատարությունը իր անձնակազմի հանդեպ, ում նա դիտում էր իբրև իմ սեփական զավակների: Լինելով պահանջկոտ և խիստ, ինչը անհրաժեշտ էր նորաստեղծ ջոկատի բազմաբնակ ծառայողների առկայության պայմաններում, Անդրանիկը ինքն էր ծառայում իբրև քաջության և խիզախության օրինակ»[4]:

Կովկասյան ռազմական թատերաբեմի ակտիվ մասնակից և հրամանատար ռուս գեներալ Ա. Նիկոլաևը նույնպես, կարևորելով հայ կամավորական ջոկատների խաղացած դերը ռազմական գործողություններին, նշել է, որ «ունենալով իր ենթակայության տակ երեք հայկական ջոկատ, ինքը կարող էր միայն նշել վերջիններիս «գովելի անդադար ծառայությունը իրենց ջոկատում»[5]:

Առաջին աշխարհամարտի կարևոր ճակատամարտերից մեկի՝ Դիլմանի ճակատամարտի ժամանակ՝ ապրիլի 18-ին՝ ժամը 5-ին, երբ գեներալ Նազարբեկովը հրամայում է հարձակման անցնել և գրավել Բարչիթլա գյուղը, դարձյալ բարձր գնահատման է արժանանում զորավար Անդրանիկի բացառիկ անձնուրացությունը. «Այդ խնդիրը Անդրանիկը փայլուն կատարեց: Կամավորական ջոկատները Անդրանիկի գլխավորությամբ, թուրքերի կրակոցների ներքո, եռանդով լի նետվեցին հակառակորդի ուղղությամբ՝ կռանալով մինչև գետինը, և գրեթե բոլորը, չգիտես ինչու, առանց փափախների: Թուրքերը չդիմացան նման ճնշմանը և լքեցին Բարչիթլա գյուղը… Որպես եզրափակում կարող եմ ասել, որ այդ խիզախ հարձակումը և Բարչիթլայի գրավումը շատ կարևոր նշանակություն ուներ Դիլմանի ճակատամարտի ընդհանուր հաջողության համար»[6]:

Կամավորական ջոկատների մարտական հաջողությունները մեծ տպավորություն թողեցին նաև Ռուսաստանի և արտերկրի հայ հասարակության վրա: Կամավորներին նյութական և բարոյական աջակցություն ցուցաբերելու շարժումը ամենալայն ծավալներն ընդունեց, եղան քաջալերանքի և աջակցության բազմաթիվ խոսքեր: Հայ նշանավոր երգահան Ալեքսանդր Սպենդիարյանը այդ հիշարժան պատմապահին ստեղծում է իր «Հայ մարտիկի երգը» ձոնը, որը շատ արագ դառնում է բարեգործական համերգներում գրեթե մշտապես հնչող երգերից մեկը, որին զուգահեռաբար անցկացվում էին հանգանակություններ՝ հավաքված միջոցները կամավորական զորաջոկատներին

հասցեագրելու համար՝ ի նպաստ կամավորների և հանուն Արևմտահայաստանի և հայության ազատագրման սրբազան գործի: Կար որոշակի նվիրումի մթնոլորտ:

Հայտնի է, որ ՀՅԴ կուսակցությունը միանշանակ վերաբերմունք չուներ ռուս-թուրքական պատերազմին հայերի մասնակցության հարցի առնչությամբ: Սկզբնական փուլում կուսակցության ներսում միասնական տեսակետ և հստակ ծրագիր չկար, և դա հասկանալի էր և ինչ-որ տեղ բխում էր իրավիճակի խճճվածությունից և բարդությունից: Այսպես՝ հայտնի գործիչներ Ա. Մանուկյանը, Ա. Վռամյանը դեմ էին կամավորական գնդերի պաշտոնապես կազմակերպմանը՝ գիտակցելով և ինչ-որ տեղ ոչ անհիմն տագնապելով, որ հայ կամավորական շարժումը «Իթթիհատի» ձեռքին լինելու է գաղափարական-քաղաքական զենք՝ իրենց հայատյաց ծրագրերի իրականացումը արդարացնելու համար: Նրանք գաղտնի նամակներ և պատվիրակներ էին ուղարկում Ս. Էջմիածին և Թիֆլիս՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչներին, վերջ տան կամավորական շարժմանը, «վերապահ ու խոհեմ ընթացք բռնեն և չգրգռեն ոճրագործ իթթիհատական ոճրածարավ թուրք կառավարութեանը»[7]:

Դրա հետ մեկտեղ դաշնակցականները հայերին կոչ էին անում չկորցնել իրենց ոգին. «Քանի դեռ կա գոնե մեկ հայ, գոյություն ունի հայկական հարցը»՝ փորձելով իրենց ըմբռնման դիրքերից հանգստացնել ժողովրդին: Դաշնակցականները ռուսական հրամանատարությանը մեղադրում էին Վանի շրջանում ցուցաբերած պարտվողական դիրքորոշման և գործողությունների մեջ, որը առ այսօր դեռ լիովին չի պարզաբանվել, թե ինչքանով էին հիմնավոր այդ մեղադրանքները: Նրանք պնդում էին, որ ձախողման պատճառները պետք է փնտրել Ռուսաստանի իրենց տեսանկյունից հայատյաց քաղաքականությունում, առանձին դեպքերում որոշ հրամանատարների և վարչական պաշտոնյաների հակահայ վարքագծում՝ կարծելով, որ նրանք ատում են հայերին՝ «որպեսզի ստեղծեն Հայաստանը առանց հայերի», արհեստականորեն կազմակերպելով Վանից հայերի վտարումը[8]:, բոլորովին անտեսելով թուրքական զինուժի հնարավորությունները և ռուսական զորքի ձախողման հնարավոր տարբերակները, որոնք տարբեր դարերում մղված պատերազմներում միշտ չէ որ հաջողակ են եղել և ի վիճակի են եղել հաղթել բոլոր ճակատամարտերում:

Այս դիտանկյունից էլ հաշվարկելով իրենց գնահատումները՝ Վանում կրած պարտությունից հետո հայկական ջոկատների հրամանատարներից շատերը, առաջին հերթին Անդրանիկը, իրենց մոտեցումներն էին առաջադրում, և «անգամ լրջորեն պնդում», որ ջոկատներն այլևս չպետք է ենթարկվեն ռուսական բանակին, նրանք պետք է պարտիզանական պատերազմ մղեն կամ պետք է լուծարվեն, և դա այն պարագայում, երբ համահավաք կամավորականների ընդհանուր թվաքանակը չէր անցնում 10-12 հազարի սահմանագիծը և այն գործնականում ի վիճակի չէր խոշորածավալ ռազմական գործողություններին ակտիվ մասնակցություն ունենալ, իսկ պահեստազորային ռեսուրսներ գրեթե չկային, իսկ դա նշանակում էր ապավինել բախտի քմահաճույքին: Այդուհանդերձ, վերընշյալ նպատակով այդ ջոկատների հրամանատարները՝ Անդրանիկը, Բաստուրմաճյանը /Արմեն Գարոն/, Դրոն և այլք, Իգդիրում հանդիպում են անցկացնում, որտեղ ձայների մեծամասնությամբ որոշվում է կազմացրել ջոկատները և շարունակել աշխատանքները ավելի մեծ եռանդով[9]: Չնայած ռուսական հրամանատարության դեմ ուղղված մի շարք հայտարարությունների (օրինակ, իբր, հայկական ջոկատները հատուկ ուղարկվել են առաջնագծեր՝ ոչնչացնելու համար, կամ կապված Կովկասյան բանակի՝ Թուրքիայում հրամանատարության մեջ մուսուլմանական հրամանատարների օգտին)՝ դրանից հեռու գործը չգնաց, առավել ևս որ նման պնդումները այնքան էլ հիմնավոր չէին և պաթետիկ-դեկլարատիվ բնույթ ունեին: Անդրանիկը, որը հակասական խառնվածք ուներ, այդուանդերձ կշռադատելով իրողությունները հայտարարում է, որ «անհրաժեշտ է կռվել ռուսների հետ միասին, քանի որ հակառակ

դեպքում Ռուսաստանի կառավարությունը կծերբակալի բոլոր հայ ղեկավարներին և վրեժ կլուծի հայերից»[10]: Դա անհամեմատ ավելի խոհեմ մոտեցում էր:

Շատ փաստեր կարելի է բերել ջոկատների հրամանատարների դժգոհությունների վերաբերյալ, որոնք ոչ միշտ էին հիմնավորված և իրավիճակի սթափ գնահատման արդյունք չէին: Երբեմն դրանց պատճառն էր այն, որ գործելով ռուսական կանոնավոր բանակի շարքերում, ջոկատները չէին օգտվում կենտրոնացված մատակարարումից, և դա ևս խլրտումների առիթ էր դառնում: Այդ առումով ուշագրավ է Անդրանիկի զեկուցագիրը՝ ուղղված Կովկասյան բանակի հրամանատարին 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ին, որում նա գրում էր. «Ես ստացա ընդհամենը 15000 ռուբլի հունիս և հուլիս ամիսների համար, որոնցով մարեցինք պարտքերը: Ժամանակավոր փոխարինող Սիմոն Գրուզինյանը /Ս. Վրացյան –Ա.Ե./ ստացավ 15000 ռուբլի միայն մարդկանց և ձիերի սննդամթերքի համար օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների դիմաց, ինչը վերաբերվում է վիրավոր կամ մարտերում մահացած ձիերին Չերնոզուբով, Նազարբեկով և Տրուխին գեներալների գլխավորած ջոկատներում, ապա ես ոչ մի բան չեմ ստացել»: Եվ, այնուհետև, դրան ավելացնում է. «Տեղեկացնում եմ Ձերդ Գերազանցությանը, որ առաջին հայկական ջոկատը չի կարող առաջ մղվել անկախ իր համայն ցանկությունից»[11]: Ամեն դեպքում, սրանք երկրորդական նշանակության խնդիրներ էին, որն արդյունք էր հենց կամավորական զինուժի ներսում առկա անառողջ տարակարծությունների և երբեմն էլ՝ սեփական եսի անհարկի դրսևորման:

Փաստը փաստ էր, որ ռուսական բարձրագույն հրամանատարությունը, որպես կանոն, բավականին դժկամորեն էր պարգևատրում կամավորականներին, արժևորում նրանց դերակատարումը ռազմական գործողություններին: Նույնիսկ գեներալ-լեյտենանտ Տրուխինը իր գրություններում բողոքում էր, որ իր «կողմից պարգևատրման ներկայացվածների մեծամասնությունը (Ա.Ա.-ի պարգևատրման մասին) ապարդյուն էին, իսկ իմ ջոկատի փառավոր գործողությունները չարժանացան նույնիսկ չնչին խղճահարության կորպուսի հրամանատարի կողմից, որը գեթ մեկ անգամ չգովեց իմ ղեկավարած ջոկատի որևէ մի մասին, ինչն այդքան կարևոր է մարդկանց մեջ ուժի, եռանդի, մարտական ոգու և խիզախության պահպանման համար»[12]: Գերագնահատել այս պահը, կարծում ենք այնքան էլ տեղին չէ, քանզի բոլոր երկրների բանակներում էլ նմանատիպ երևույթները միշտ էլ անհաղթարելի են եղել, և մյուս կողմից էլ, հասկանալի էր, որ ռուսական բանակի կազմում լինելով՝ կամավորական զինուժը չէր կարող այդ բացասական երևույթների դաշտից անմասն լինել:

Կովկասի փոխարքայի հատուկ բաժանմունքի պետ Պիսարևսկին, ով պնդում է, որ իբր Անդրանիկը ցանկանում էր, որ հայկական ջոկատները անկախ լինեն ռուսական ռազմական հրամանատարներից և պարտիզանական պատերազմ վարեն թուրքերի և քրդերի դեմ՝ կանխելով հայերի ջարդը[13], ինչն անշուշտ, ռուսական բարձրագույն հրամանատարությունը սակայն չէր կարող թույլ տալ, առավել ևս, որ դա կարող էր վտանգել նրանց նկատմամբ հսկողությունը և աններդաշնակ վիճակ ստեղծեր ռուսական կանոնավոր բանակի և հայդուկատիպ հայկական զորաջոկատների փոխհամաձայնեցված գործողություններում, ինչպես նաև այլ բարդություններ կստեղծեր: Իսկ Կամավորական ջոկատների հնարավորությունները ևս գերագնահատել պետք չէ:

Հատկանշական է նաև 4-րդ կովկասյան կորպուսի հրամանատար, ծագումով հայ Պյոտր Օգանովսկու կարծիքը: Նա Թիֆլիս՝ Գլխավոր շտաբ ուղարկած իր գաղտնի 1914 թ. դեկտեմբերի 10-ի հեռագրում բազմանշանակ գնահատում է, որը հանգում էր հետևյալին. «Զգուշանալ հայերի դավաճանությունից պատերազմի ժամանակ խիստ անհրաժեշտ է: Իսկ մտահոգվելով պատերազմից հետո նրանց վարքագծի առնչությամբ՝ հարկավոր է խուսափել թիկունքում մնացած հայերին զինելուց, և, ընդհակառակը, զինել բոլոր զենք կրելու ընդունակ մարդկանց, խմբերի ձևով նրանց Թուրքիա ուղարկել այն հաշվով, որպեսզի նրանց արդեն զինված վիճակում դեպի հետ՝ Կովկաս,

չթողնել: Եթե ներկա պահին հայերի տրամադրությունն ու միջոցները բավարար չափով չօգտագործվի, հետագայում չենք խուսափի լուրջ կշտամբումներից[14]: Կարծում ենք, այստեղ ևս այս գնահատականին անհրաժեշտ է մոտենալ որոշ վերապահումներով, քանզի հայկական կամավորական զինուժը կազմում էր ռուսական Կովկասյան մեծաքանակ զորքի մի փոքր մասը, և էապես չէր կարող ազդել իրադարձությունների մեծ արդյունքների վրա, իսկ միայն ոգևորությամբ նրանք հազիվ թե կարողանային արդյունավետորեն դիմագրավել միանգամայն մեծաքանակ թուրքական զորքին, ինչը ռուսների համար էլ հեշտերից չէր, և դա երևում է նախորդ բոլոր փորձերի քննությունից:

Կամավորական զինուժն ուներ խնդրիրներ, այդ թվում ինչպես դրական, այնպես էլ ստվերոտ կողմեր, որոնք հասարակական-քաղաքական շրջաններում, ինչպես նաև առանձին կուսակցական-քաղաքական գործիչների մոտ իրարամերժ գնահատումների տեղիք են տվել:

Այստեղ տեղին է նաև հավելել կամավորական զորաջոկատներում տիրող կարգ ու կանոնին վերաբերող փաստերը, որոնք ավելի համոզիչ են դարձնում վերոնշյալ տեսակետը և ամբողջացնում արվող արժևորումները: Խոսելով կամավորական ջոկատներում տիրող կարգ ու կանոնի մասին՝ առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վանի նահանգապետ Ա. Մանուկյանի հայտարարությունը՝ ուղղված Վանի հասարակությանը. «Ի գիտություն՝ Վանի հասարակությանը հայտարարեմ, որ հայկական Ա գունդի հրամանատար պ. Անդրանիկի կամավորներեն որևէ մեկը իր տուն ընդունողը կամ անունից զենք գնողները ամենածանր պատիժները պիտի ենթարկվեն: Քաղաքս եղող հայկական Ա. գունդի զինվորներուն կը յայտնեմ, որ մինչև վաղը՝ հունիսի 10-ին, քաղաքէս անմիջապէս պարտավոր եմ մեկնելու Ա. բանակը, հակառակ վարվողները ամենեն խիստ պատիժներու պիտի ենթարկվուին: Հաստատված ըլլալով, որ քանի մը կապալառուներ, օգտվելով տիրող անիշխանական վիճակնէն, մեկ կազակ կամ հայ կամավոր վերցուցած կը պտտին լքուած իսլամ գյուղերը և կը յուրացնեն հոն տեղ մնացած հացահատիկներ, որ այդպիսի ապրանքներ պիտի գրավեն և անսաստողները պիտի պատժվեն» [15]: Սա արդեն լուրջ փաստարկում է, որի հետ հաշվի չնստելը տեղին չի լինի:

Կամավորական շարժման վերաբերյալ բացասական դրսևորում էին ցուցաբերում նաև հայ բոլշևիկները, ինչը նրանց կուսակցական շահերի և գաղափարախոսության մեկնակետից հասկանալի է: Կամավորական շարժման ծավալման հենց սկզբից անլեգալ գործող հայ բոլշևիկները փորձում էին վարկաբեկել այն և նրա ղեկավարներին: Ուշագրավ է այն, որ 1915 թ. հոկտեմբերի 4-ին Բաքվում կայացած բոլշևիկյան խորհրդակցության ժամանակ նրանք քննադատության են արժանացնում հայ կամավորական շարժումը, և դեռ ավելին. Օսմանյան կայսրությունում իրագործված ցեղասպանության համար մեղադրվում են հայ ունևոր դասակարգը և ՀՅ Դաշնակցությունը, որտեղ խոսք չկար երիտթուրքերի մասին[16]: Այս հիմնականում բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրանք այլ՝ ոչ ազգային բնույթ ունեցող մեկնակետ և տեսակետ ունեին ազգային հարցի վերաբերյալ և ավելի շատ հակված էին իրենց նեղ դասակարգային կուսակցական գործելակերպին:

Կամավորական խմբերի ստեղծմանը նպաստելով հանդերձ՝ ռուսական իշխանությունները, անհանգստացած հայերի կողմից ինքնավարության հնարավոր պահանջից, հայ մարտիկներին անջատողական ու «ավտոնոմիստներ» անվանելով, ի վերջո խոչընդոտում են նրանց գործունեությունը:

Կային նաև խիստ ծայրահեղական մոտեցումներ. այսպես՝ գերմանացի պատմաբան, պրոֆեսոր Յ. Բաբերովսկին գտնում էր, որ երբ ռուսական բանակը գրավեց Կարսը, Էրզրումը, Տրապիզոնը, հայկական «կամավորական ջոկատները» բազմաթիվ արյունալի հանցագործություններ կատարեցին Թուրքիայի բնակչության դեմ[17]:

Պաշտոնական որոշ շրջաններ կեղծ լուրեր էին շրջանառում, իբր հայերը լավ չեն կռվում, վատ են վարվում թուրք ու քուրդ բնակչության հետ, թալանում են, չեն եթարկվում, փախչում են և այլն: Հովհ. Թումանյանը 1914 թ. նոյեմբերի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 15-ը ռազմաճակատ կատարած ուղևորության ընթացքում հանդիպում է սպա Սվիրինին: Ռուս զինվորների՝ թալանի և պատժից խուսափելու համար մեղքը հայերի վրա բարդելու մասին Թումանյանին պատմում է սպա Սվիրինը[18]: Բերվում է Արծափի օրինակը, որտեղ հրամայել էին «զինաթափ անել հայ թե քուրդ՝ ամենքին»[19]: Տեղեկացվում էր նաև Աբացիևի թողտվությամբ ու հրահանգներով կատարված ռուսների թալանից ու իրենց պատճառած նեղությունների մասին, ինչպես նաև 250 խանութի կողոպտման և ավերման մասին ռուս կազակների կողմից:»[20]: Փաստվում է մահմեդական ծագումով և իբր թե ուղղափառ եկեղեցուն դավանող Աբացիևի մասին, որը հեգնանքով է խոսել հայ կամավորների մասին: Պոետը գում է. «Աբացիևը հայ կամավորների մոտ հոխորտացել էր. եթե էդպես պետք է լինեք, լավն էն է, որ դուք չլինեք» [21]: Աբացիևը հայերին ոչ թե զինում, այլ զինաթափում էր: Նույնիսկ թշնամին գիտեր, որ հանձին այդ գեներալի՝ ինքը բարեկամ ունի հայերի դեմ[22]:

Ամբողջովին զրպատալից է Կամավորական ջոկատների մասին ադրբեջանցի պատմաբան Ջամիլ Հասանլու պնդումը, որ ստահոդ պնդման էր հանգել, թե իբր Կարսում հայ զինյալների կողմից իրականացված կոտորածը մեծ անհանգստություն է առաջացրել Ադրբեջանում, և հենց որ հայտնի է դարձել դաշնակցական գրոհայինների կողմից մուսուլմանների զանգվածային սպանությունների մասին, այդ թվում Կարսում գտնվող ադրբեջանցիների նկատմամբ, Ալի Մարդանբեկ Թոփչիբաշևը, Բաքվից Աղաբալա Գուլիևը, ինչպես նաև Գյանջայի և Իռևանի նահանգների ականավոր ներկայացուցիչները անմիջապես գնացել են Կարս՝ նպատակ հետապնդելով բացահայտել հանցագործությունների փաստերը, հրավիրել իշխող իշխանությունների ուշադրությունը «և խնդրել պաշտպանել մահմեդականներին հայերից, որոնք իբր ծգտել են արյունալի բախման[23]: Այնուհետև մերկապարանոց ներկայացվում էր, թե մահմեդական պատվիրակությունը Ալի Մարդան-Բեկի գլխավորությամբ (Ալի Մարդան-բեկը հայտնի է եղել 1911-ի սկզբից ի վեր՝ որպես համաիսլամիստների շրջանում ամենանշանավոր գործիչը)[24] իշխանություններին խնդրել է «Կարսի շրջանի հայերի ձեռքով զոհված թաթարների օգտին գումար հավաքելու թույլտվություն», որոնք հայտնվում են գեներալ Միշլաևսկու մոտ, որը նրանց լսելուց հետո թույլ է տալիս գումար հավաքել, «իսկ ամբարտավան հայերի դեմ խոստանում համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել»[25]:

Նմանատիպ ստահոդ ադրբեջանամետ մոտեցում է ցուցաբերում գեներալ Բոլխովիտինովը, որն իր զեկույցում փաստազուրկ հայտարարություն էր արել, թե իբր երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Վանի շրջանը, հայկական ջոկատները այստեղ քարը քարի վրա չեն թողել և ոչ ոքի չեն խնայել[26]: Այս վերջին մերկապարանոց պնդումը ինքնին ժխտվում և մերժվում է ֆրանսիացի գիտնական Ժորժ դե Մալվիլի կողմից, որը իրավացիորեն կարծում էր, որ Թուրքիայի կառավարության որոշման վերաբերյալ թեզը ոչ այլ ինչ է, քան «լեգենդ՝ հայերի բնաջնջման համար տխրահռչակ գաղտնի ծրագրի մասին՝ իրենց տեղը գրավելու համար», և «այն նույնքան անհիմն է, որքան պրիմիտիվ»[27]:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ երբեմն էլ քաղաքական նպատակներով հակահայ տրամադրությունները խրախուսելու և հայերին զսպելու նպատակով զանազան հորինվածքներ, կամ կիսատ-պռատ, զգացմունքային բնույթի արտահայտություններ շահարկվում էին: Այդ շարքում է գտնվում Կովկասյան բանակի հետախուզական ծառայության ձեռքն ընկած Վանի հայկական ջոկատի կազմում կռված ոմն Արշակի մի անկապ և փաստազուրկ նամակ՝ ուղղված Ցյուրիխում (Շվեյցարիա) ապրող մի հայի, որտեղ ասվում է. «Վանը գրավվեց մայիսի 7-ին հայ կամավորների կողմից, զորքերը

օգնության հասան: Այնտեղ մարզպետը Դաշնակցական Արամ (Մանուկյան) փաշան է (ինչպես ժողովուրդն է անվանում նրան): Ներկայումս մեր զորքերը շարժվում են Մուշի և Մանազկերտի ուղղություններով»[28]: Արշակն դժգոհում էր, որ «ազգի իրավիճակը դժվար է: Քաղաքացիական ծառայողների հայտնի խավերը թշնամաբար են տրամադրված հայերի նկատմամբ: Մամուլը ժամանակին ինքնավարության մասին չխոսեց, ինչը վատ տպավորություն թողեց հարևան ազգությունների և ռազմական շրջանակների վրա: Կամավորների հերոսությունը հրաշքների է հասնում, բայց Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարը ատում է հայերին, որի պատճառով էլ պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ փոփոխություններ է մտցնում ի վնաս հայերի: Այս պատճառով հայերը բողոք են ներկայացնում փոխարքային: Մեր չափազանց պատրաստվածությունն այնքան վախեցրեց կառավարության շրջանակներին, որ ստիպված եղան կրճատելու կամավորների թիվը: Նրանց տրվել են վատ զենքեր և ստիպել առաջնագծում կատարել ամենաբարդ առաջադրանքները»[29]: Ինքնին հասկանալի է, որ վերոնշյալ պնդումները ոչ մի տրամաբանություն չունեն:

Եղել են նաև այլ ստահոդ փաստեր, թե իբր հայ «կամավորները» այն հույսով, որ ռուսական բանակի գրաված թուրքական հողերը կփոխանցվեն նրանց, անողոք վրեժխնդիր են եղել տեղի մուսուլմաններից: Այստեղ բացասական դեր է խաղում նաև 1915 թ. ապրիլի 5-ին իբր թե պատահաբար Կովկասի բանակի հրամանատարին ուղղված զեկուցագրի մեքենայագիր պատճենի մի օրինակ, որում նշվում էր, թե իբր «ցանկալի է բնակեցնել Ալաշկերտի, Դիադինի և Բայազետի՝ թուրքերի կողմից լքված հողատարածքները Կուբանի և Դոնի շրջաններից ներգաղթյալներով և ձևավորել կազակներից բաղկացած սահմանապահ»: Այս փաստաթուղթը, որը ինչպես պարզվում է ռեալ իրողության վերլուծությունից, գործի չի վերածվում, սակայն հասցնում է հիասթափեցնել հայ քաղաքական առաջնորդներին: Եվ ինչպես լեգենդում, որ իբր թե նամակը գաղտնի կորզվել է Ռոստովում բնակվող հայ փաստաբան Գրիգորի Չալխուշյանի կողմից և փոխանցվել Թիֆլիսի հայկական բյուրո: Այն ուղղված էր այս տարածաշրջանների ղեկավարներին՝ կատարելու բացատրական աշխատանք կազակների բնակչության շրջանում: Նամակում նշվում էր անհրաժեշտությունը խթանելու Դոնի և Կուբանի կազակների վերաբնակեցմանը Թուրքիայում գերեվարված տարածքներում. «անհապաղ պետք է ռուս բնակչությանը ծանոթացնել վերաբնակեցման հնարավորության հետ, հետագայում, թուրքերից ետ նվաճած տարածքներում»[30]: Կարծում ենք, որ այն շատ մտքեր պղտորեց, սակայն ռուսական կառավարության կողմից ռազմավարություն էլ չդարձավ, իսկ փաստերը պիտի հաշվառել:

Կամավորական շարժումը հայ ազգային ազատագրական պայքարի կոնկրետ արտահայտությունն էր 1914-1916թթ.: Այն նախատեսված մեծ չափերին չհասավ, ավելի գերակշիռ թիվ ունենալու դեպքում միգուցե պատմությունը այլ ընթացք կունենար Կովկասյան ռազմաճակատում:

Որքան էլ տարբեր լինեն կամավորական շարժմանը տված գնահատականները, այն հայ ժողովրդի ազգային պայքարի դրսևորում էր իր բոլոր դրական և ստվերոտ կողմերով հանդերձ: Հայ կամավորական զինուժի ձևավորման և առաջին աշխարհամարտում ունեցած մասնակցության դասերը միանգամայն ուսանելի էին և արդի դիտարկումների տեսանկյունից արժեքավոր: Ազգային-ազատագրական պայքարի այս փորձը փոխանցվեց նորաստեղծ հայկական զինուժի նոր սերունդներին՝ իր շարունակությունը գտնելով << 2-րդ՝ Խորհրդային Հայաստանի և Հայաստանի 3-րդ հանրապետության բանակաստեղծ տարեգրությունում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Корганян Г., Участие армян в первой мировой войне на Кавказском фронте, Париж, 1927, с. 8.
2. Նույն տեղում, էջ 20:
3. Վրացյան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բեյրութ, 1962, էջ 182:
4. Նույն տեղում, էջ 1 ընդհ.:
5. Архив внешней политики России (АВПР), ф. Политархив, оп. 1, д. 3490, л. 47.
6. Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 370, g. 1, գ. 77, թ. 12:
7. Գ.ծ.վարդ.Պալաքեան, Հայ գողգոթան: Դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պեռլինէն դէպի Տէր-Զօր, 1914-1920, հ. Ա: Վիեննա, 1922, էջ 61:
8. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 2100, оп. 1, д. 577, л. 48.
9. Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 577, л. 53.
10. Տե՛ս նույն տեղում, л. 48.
11. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1082, g. 2, գ. 80, թ. 142:
12. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, g.1, գ. 76, թ. 9:
13. Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 48:
14. Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 6, д. 6, л. 291.
15. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, g. 1, գ.12, թ. 24-26:
16. Տե՛ս Շահումյան Ս., երկերի լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ), հ. 3, եր, 1978, էջ 26-29:
17. Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 557, л. 55.
18. Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ) 10 հատորով, հտ.10, Երևան, 1999, էջ 385:
19. Նույն տեղում, էջ 357:
20. Նույն տեղում, էջ 371:
21. Նույն տեղում, էջ 374:
22. Նույն տեղում, էջ 381:
23. Տե՛ս Кавказкая глобализация, «Армянские добровольцы на Кавказском фронте», том 8, выпуск 3-4, 2014.
24. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 236, оп. 609, д. 48, л.6.
25. Նույն տեղում:
26. Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 646, л. 7.
27. Տե՛ս Де Малевил Дж. Армянская трагедия 1915 года. Баку, 1990, стр. 46.
28. Տե՛ս РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 557, л. 5.
29. Նույն տեղում:
30. Տե՛ս նույն տեղում, оп. 1, д. 646, л. 172;

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Առաջին աշխարհամարտում հայկական կամավորական ջոկատների մասնակցության դասերը

Արմինե Եփրիկյան

Առաջին աշխարհամարտում Ռուսաստանի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալած գործողությունների ակտիվ մասնակիցը դարձավ հայ կամավորական զինուժը: Այն իր էությամբ ժողովրդավարական էր. հայ ազգային ազատագրական

պայքարի կոնկրետ արտահայտություն: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը բազմիցս դրվատել է հայ կամավորներին, առանձնահատուկ ընդգծել նրանց քաջությունն ու հերոսությունը: Սակայն կամավորական զինուժն ուներ խնդիրներ, այդ թվում ինչպես դրական, այնպես էլ ստվերոտ կողմեր, որոնք հասարակական-քաղաքական շրջաններում, ինչպես նաև առանձին կուսակցական-քաղաքական գործիչների մոտ իրարամերժ գնահատումների տեղիք են տվել: Որքան էլ տարբեր լինեն կամավորական շարժմանը տված գնահատականները, այն հայ ժողովրդի ազգային պայքարի դրսևորում էր իր բոլոր դրական և ստվերոտ կողմերով հանդերձ, որի դասերը միանգամայն ուսանելի էին և արժեքավոր:

РЕЗЮМЕ
Уроки участия армянских добровольческих отрядов в Первой мировой войне
Армине Еприкян

Ключевые слова: Первая мировая война, кавказский фронт, армянские добровольческие отряды, военные действия, уроки, офицеры, солдаты, войска.

Армянские добровольческие силы стали активными участниками действий России на Кавказском фронте в Первой мировой войне. По своей сути она была демократической, конкретным выражением национально-освободительной борьбы Армении. У добровольческих сил были проблемы, включая как положительные, так и теневые стороны, которые приводили к разногласиям в общественных и политических кругах, а также с отдельными партиями и политическими деятелями. Как бы ни отличались оценки добровольческого движения, оно было проявлением национальной борьбы армянского народа со всеми ее положительными и теневыми аспектами, уроки которых были весьма поучительными и ценными.

SUMMARY
Lessons Gained from the Participation of Voluntary Troops in World War I
Armine Eprikyan

Keywords: World War I, Caucasian front, Armenian voluntary squads, military actions, lessons, officers, soldiers, armed forces.

The Armenian volunteer forces became active participants in Russia's actions on the Caucasus front in World War I. It was democratic by its essence, a concrete expression of the Armenian national liberational struggle. The volunteer forces had issues, including both positive and shadow sides, which gave rise to disagreements in public and political circles, as well as with individual parties and political figures. No matter how different the assessments of the volunteer movement were, it was a manifestation of the Armenian people's national struggle with its entire positive and shadow aspects, the lessons of which were quite instructive and valuable.